

46. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.): Автореф. дис... доктора іст. наук / О.М. Мовчан. – К., 2004. – 37 с.
47. Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / О.А. Мельничук. – К., 1998. – 20 с.
48. Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920 – 1933 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / В.О. Волошенко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
49. Свистович С.М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20 – 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... доктора іст. наук / С.М. Свистович. – Донецьк, 2007. – 37 с.
50. Свистович С.М. Система громадських об'єднань Української СРР у 20 – 30-ті роки ХХ століття / С.М. Свистович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 16. – С. 16 – 26.
51. Твердовський А.Ю. Проблема типології українського націоналізму 1920 – 1950-х рр. / А.Ю. Твердовський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 42. – С. 101 – 111.

Tverdovskiy A. Y. The Soviet policy of social security in the context of the formation of the totalitarian state and society in the 1920s. (based on the materials of State archives of Kherson region)

The article analyzes the basic directions and aspects of the policy of the Bolsheviks in the sphere of social maintenance of population, which are regarded by means of the author's methodology of level-componential analysis in the section of formation of the structure of the Soviet totalitarian regime in the period of its formation in the 1920s. A number of sources of funds of the State Archives of Kherson region (ДАНО), on the basis of which the problem is highlighted, are introduced into the scientific use.

Key words: social security, social insurance, social mutual assistance, Invalid cooperation, "military communism", NEP, totalitarianism, methodology of level-componential analysis.

Твердовский А. Ю. Советская политика социального обеспечения населения в контексте становления тоталитарного государства и общества в 1920-х гг. (по материалам госархива Херсонской области)

В статье анализируются основные направления и аспекты политики большевиков в сфере социального обеспечения населения, которые рассматриваются с помощью авторской методологии уровне-компонентного анализа в срезе формирования структуры советского тоталитарного режима в период его становления в 1920-х гг. В научный оборот впервые вводится ряд источников из фондов Государственного архива Херсонской области (ГАХО), на основании которых освещается данная проблема.

Ключевые слова: социальное обеспечение, социальное страхование, общественная взаимопомощь, инвалидная кооперация, "военный коммунизм", НЭП, тоталитаризм, методология уровне-компонентного анализа.

УДК 94:316.347:316.334.56 (477.5)“192”

В. М. Жмака

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті використовуючи матеріали переписів населення 1920, 1923 і 1926 року, досліджено національний склад населення міст Лівобережної України в 20-ті роки ХХ ст. Автор найбільше уваги зосереджує на трьох найчисельніших етнічних групах: українцях, росіянах, євреях. Відстежує коливання частки тієї чи іншої нації в містах різних типів, називає причини її збільшення або зменшення. Наголошує, що зміни, які відбулись серед національного складу міського населення впродовж 1920-х років, були закономірним наслідком тих економічних процесів, які проходили в країні у роки нової економічної політики.

Ключові слова: населення, перепис населення, національність, національний склад, етнос, етнічна група, місто.

Історично склалося, що Україна була і залишається багатонаціональною країною. Географія розселення національного складу досить широка, як за територіальним принципом, так і типом населеного пункту. Зважаючи на те, що основна маса населення мешкає в містах, у них концентрується й більшість етнічних груп. У зв'язку з цим, вивчення національного складу міського населення є особливо актуальним.

Чисельність тієї чи іншої нації, головним чином, залежить від економічної і політичної ситуації в країні, що яскраво засвідчує сьогодення. Подібні паралелі вже пам'ятає наша історія. Досить схожими видаються 20-ті роки минулого століття. Дослідження національного складу міст років непу є досить перспективним ще із огляду на те, що протягом 1920-х років відбулися як загальні, так і суто міські переписи населення, що дає змогу відстежувати й порівнювати зміни, які відбувалися в чисельності тієї чи іншої етнічної групи, а також кількості самих національностей у даних поселеннях.

Мета статті – з'ясувати національний склад населення міст Лівобережжя в 1920-ті роки, простежити коливання частки тієї чи іншої нації в містах різних типів.

Одним із перших біля витоків дослідження національного складу міст України, у тому числі й 20-х років ХХ ст., стояв А. Хоменко [1-2], який проаналізував національний склад населення починаючи з 1897 р. (перший перепис населення Російської імперії) до 1927 р.

Відомості про національний склад України в цілому і міст зокрема, спираючись на дані міського перепису 1923 р., наводить Н. Черлунчакевич [3], розподіляючи міста по губерніях. Результати перепису 1926 р. аналізував С.В. Мінаєв [4], який порівнював отримані дані з результатами перепису 1897 р., а також проводив паралелі між міськими й сільськими мешканцями.

Із настанням “сталінської доби” питання демографічних змін, а також національне питання, стають “неактуальними”. Науковці, які займалися даною проблематикою піддалися переслідуванням і репресіям.

Хрущовська “відлига” дала можливість нового погляду на історичні процеси, у тому числі й урбаністично-демографічну тематику і зокрема вивчення національного складу. Надзвичайно плідно на цій ниві попрацював В.І. Наулко, якому належить цілий ряд узагальнюючих наукових досліджень з вивчення етнічного складу населення України [5-7].

Крім загальних напрацювань, де висвітлювались демографічні процеси у цілому по країні, побачили світ перші праці відносно конкретного населеного пункту (міста). На Лівобережжі таким містом був Харків, який найбільше привертав увагу науковців. Так, М.В. Курман та І.В. Лебединський [8], розглядаючи соціально-демографічні процеси в місті з кінця ХІХ до кінця 50-х років ХХ ст., аналізують чисельність населення, етнічний склад, соціальну структуру, їх зміни, приділяючи значну увагу 1920-м рокам.

За роки незалежності значно побільшало праць присвячених демографічній тематиці і національному складу населення як України в цілому, так і міст зокрема, що пояснюється позбавленням ідеологічного впливу, а відтак оприлюдненням даних, які замовчувалися радянською владою. Заслуговує на увагу доробок Б.В. Чирко [9], Л. Якубової [10], Р.В. Шарібжанова [11], які досліджують національні меншини України 1920-1930-х рр. Зокрема Р.В. Шарібжанов у дисертаційному дослідженні “Національні меншини Харкова в 20-30-ті рр. ХХ ст.”, розглядає демографічні, суспільно-політичні, соціально-економічні, етносоціальні, культурно-освітні процеси серед національних меншин міста Харкова в зазначений період. Соціально-демографічні процеси в містах України цього ж періоду вивчає Д.К. Гринь [12]; відомості про національний склад населення України в ХХ столітті наводить С. Чорний [13]; губернських центрах України в 1920-1926 рр. І.В. Мазур [14]; етнічний склад міського населення Півдня України станом на 1926 р. Г.Ф. Турченко і Д.В. Овчаренко [15]. Як бачимо, частково дана проблема вже порушувалась науковцями, проте робіт присвячених конкретно дослідженню національного складу міст Лівобережжя періоду непу здійснено не було. (Слід також зазначити, що під “Лівобережжям” варто розуміти територію, яка в адміністративно-територіальному відношенні входила до складу Ізюмської, Кременчуцької, Куп'янської, Лубенської, Ніжинської, Полтавської, Прилуцької, Роменської, Сумської, Харківської округ, які впродовж 1920-х років становили природно-економічний регіон – Лівобережжя).

Джерельну базу становлять матеріали переписів населення 1920-х років. Результати переписів друкувались як у статистичному збірнику ЦСУ УСРР “Статистика України” в серії “Демографія” [16-19], так і окремими томами ЦСУ СРСР (відомості про міське населення Лівобережжя України) [20-21]. Крім того, на особливу увагу заслуговує збірник статистико-економічних відомостей “Міські селища УСРР” [22], в якому зібрані результати переписів 1920-х років саме по містах, серед яких є дані й по національному складу.

Найбільш вичерпну відповідь на те, представники яких народів проживають у містах, можна отримати із переписів населення. У Російській імперії національний склад не з'ясовували. У ході першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. фіксували мову респондента. За нею міське населення Лівобережжя становили 48,3% українці; 29,5% росіяни; 18,6% євреї, решта – 3,6% представники інших народностей [23, с.78-79]. Під час анкетування 1910 р., яке самі статистики визнають не зовсім вдалим, як зазначає Д.М. Чорний, були зібрані відомості щодо “племенной” належності міських жителів, яку визначали за такими групами: росіяни (“русские”), до яких відносили українців, великоросів та білорусів; турко-татари (тюрко-мовне населення), поляки, євреї, німці, вірмени, фіни, інші [23, с.78]. Лише переписи 1920-х років почали встановлювати національний склад населення.

За національним складом населення міста поділяється на дві групи. До першої належать ті, в яких понад 50% становили представники одного етносу. До другої – міста, у яких жодна з етнічних груп не мала відчутної переваги і підтримувався певний баланс між ними. 1920 р. 95,7% міського населення Лівобережжя становили представники трьох національностей: українці, росіяни та євреї. Домінування цих націй відбувалося й надалі, вони навіть збільшили свою частку до 96,7% городян у 1926 р. Саме ці три народності й будуть головними фігурантами у нашому дослідженні. Решта національностей, які є національними меншинами, становлять невелику кількість населення, об'єднані спільно й позначені як “інші”.

За даними перепису 1920 р. більшість населення міст регіону 364 282 чол., або 47,8%, становили українці (див. таблицю). Із цього числа 223 678 чол., або 61,4%, припадало на майбутні округові та 140 604 чол., або 38,6%, на неокругові міста. У 20 з 23 міст Лівобережжя українців була переважна більшість, причому в усіх 13 неокругових містах вони беззаперечний лідер – від 55% мешканці у Пирятині до 94,4% у Білопільлі. Серед округових міст лише в 7 українці мали понад 50% населення. Найбільше українців проживало в Ізюмі – 81,1% мешканців, “найменше” в Прилуках, Полтаві, Лубнах – 56-58%. У Ромнах спостерігалась відносна рівновага між українцями (44,6%) і євреями (43%). Лише у Харкові й Кременчуці українці були на другому місці за чисельністю, що дорівнювало відповідно 21,3% і 29,6% населення міста [22, с.6-16].

Таблиця 1. Національний склад населення міст Лівобережжя у 1920-1926 роках

Разом усі міста	Частка окр. та неокр. міст	1920 р.	% до заг. кількості	Частка окр. та неокр. міст	1923 р.	% до заг. кількості	Частка окр. та неокр. міст	1926 р.	% до заг. кількості
Українці	100 %	364.282	47,8	100 %	471.538	57,4	100 %	547.048	57,9
Росіяни	100 %	187.448	24,6	100 %	150.224	18,3	100 %	190.397	20,1
Євреї	100 %	177.064	23,3	100 %	168.306	20,5	100 %	177.018	18,7
“Інші”	100 %	32.574	4,3	100 %	31.000	3,8	100 %	31.317	3,3
Всього	100 %	761.368	100	100 %	821.068	100	100 %	945.780	100
Округові міста									
Українці	61,4 %	223.678	38,1	67,9 %	320.042	50,0	69,3 %	378.840	50,4
Росіяни	95,1 %	178.327	30,3	95,3 %	143.129	22,3	96,0 %	182.828	24,4
Євреї	87,5 %	154.909	26,4	88,1 %	148.324	23,2	90,5 %	160.247	21,3
“Інші”	93,6 %	30.490	5,2	92,7 %	28.746	4,5	93,4 %	29.262	3,9
Всього	77,2 %	587.404	100	78,0 %	640.241	100	79,4 %	751.177	100
Неокругові міста									
Українці	38,6 %	140.604	80,8	32,1 %	151.496	83,8	30,7 %	168.208	86,4
Росіяни	4,9 %	9.121	5,3	4,7 %	7.095	3,9	4,0 %	7.569	3,9
Євреї	12,5 %	22.155	12,7	11,9 %	19.982	11,1	9,5 %	16.771	8,6
“Інші”	6,4 %	2.084	1,2	7,3 %	2.254	1,2	6,6 %	2.055	1,1
Всього	22,8 %	173.964	100	22,0 %	180.827	100	20,6 %	194.603	100

Складено автором на основі: [22, с.6-16]

Привертає увагу те, що серед майбутніх округових центрів, за даними перепису 1920 р., представники трьох етносів мали приблизно однаковий відсоток серед городян. Хоча українці й становили більшість, однак не мали відчутної переваги – 38,1%, росіяни – 30,3%, євреї – 26,4%. Зовсім інша картина була в неокругових містах, де українці мали переважаючу більшість – 80,8% мешканців, на другому місці були євреї – 12,7%, частка росіян дорівнювала 5,3% населення неокругових міст.

Подальший аналіз даних таблиці показує, що другою за чисельністю нацією у містах регіону за переписом 1920 р. були росіяни, яких нараховувалось 187 448 осіб, або 24,6% городян. На округові міста припадала беззаперечна більшість – 95,1% (178 327 чол.), у неокругових містах проживало всього 9 121 чол., або 4,9% російського населення. Такий великий розрив між округовими й периферійними містами пояснюється впливом російського населення на заводи і фабрики (інженери, майстри, робітники), а оскільки фактично вся промисловість розміщувалась в округових центрах, їх частка була більшою від частки неокругових міст. Лише в Харкові росіяни становили більшість – 50,6% (144 318 чол.) населення, ще в трьох округових містах: Куп'янську, Сумах та Ізюмі вони були другою за чисельністю національною групою, відповідно 30,3%, 24,1% і 14,5% мешканців. Друге місце за чисельністю росіяни займали у 5 неокругових містах, однак їх частка серед населення була невеликою, перебуваючи в межах від 3,9% (557 чол.) у Білопільлі до 5,2% (744 чол.) у Богодухові. Лише в Охтирці і Вовчанську російське населення становило 10,1% (2 544 чол.) і 10,9% (1 285 чол.) мешканців відповідно. У решти міст регіону росіяни були третьою за величиною етнічною групою [22, с.6-16].

У цілому серед округових міст росіяни посідали другу позицію за чисельністю населення з показником 30,3% жителів. У неокругових містах росіяни перебували на третьому місці – 5,3%, поступаючись українцям та євреям. У Зінькові, Лохвиці, Гадячі, Миргороді росіяни хоча і були третьою за величиною етнічною групою, налічували досить малий відсоток, становлячи 1,3-3,1% населення цих міст.

Єврейське населення, за даними перепису 1920 р., налічувало 177 064 чол., або 23,3% міських жителів, переважна частина яких припадала на округові – 154 909 чол., або 87,5%, решта – 22 155 чол., або 12,5%, на неокругові міста. Серед 23 міст Лівобережжя, у Кременчуці представники даного етносу складали абсолютну більшість – 40 373 чол., або 60,8% жителів, ще в 5 округових містах вони перебували на другій позиції. До таких міст належали: Ніжин, Полтава, Лубни, Прилуки, Ромни, що у відсотках становило 16,8-43% жителів міст. У решти 4 округових міст єврейське населення за чисельністю перебувало на третьому місці. Проте, якщо у Харкові на цей етнос припадало 20,5% мешканців міста, то в Сумах лише 8,8%, Ізюмі – 2,1%, а в Куп'янську всього 0,7% городян [22, с.6-7].

У 8 неокругових містах єврейське населення було другим за чисельністю і перебувало в межах від 10,3% у Зінькові до 40,2% у Пирятині. Невелику частку серед населення міста євреї становили в Білопільлі,

Лебедині, Богодухові, Охтирці, яка сягала 1,1-2,5% населення, що в абсолютних числах дорівнювало 157-630 чол. Мізерна їх кількість мешкала у Вовчанську – 36 чол., або 0,3% жителів міста [22, с.9-16].

Отже, переважна більшість єврейського населення мешкало у майбутніх округових центрах, хоча 1920 р. вони й становили лише третю за чисельністю етнічну групу в містах даного типу, тоді як у неокругових, заштатних містах, євреї були другою по величині етнічною групою, але значно менші кількісно. Серед єврейського населення досить поширеними були такі заняття як торгівля, підприємництво, лихварство, чиновництво тощо. Така діяльність була можливою в економічно розвинених містах, чим і пояснюється зосередження єврейського населення саме в округових центрах.

Таким чином, 95,7% міського населення Лівобережжя припадало на три етнічні групи: українців, росіян і євреїв. "Інші" національності: поляки, білоруси, цигани, німці, вірмени та ін., становили 4,3% городян. Найбільша чисельність цих народів була в Харкові – 7,6% (21 676 чол.), потім у Ромнах – 6,2% (1 476 чол.), Полтаві – 3,9% (2 989 чол.). Дуже малий відсоток "інших" етносів представлений у неокругових містах. Зокрема, у Лебедині, Кобеляках і Миргороді вони склали 1-1,1% жителів міста (136-166 чол.). В Охтирці, Богодухові і Білопільлі менше 1% [22, с.6-16].

Міський перепис 1923 р. зафіксував у національній структурі населення певні зміни. Зокрема, за даними, вміщеними в таблиці, помітне значне зростання частки українського етносу серед міського населення регіону, яка тепер становила 57,4%, що в абсолютних числах дорівнювало 471 538 чол. На округові міста припадало 67,9% (320 042 чол.) українців, на провінційні – 32,1% (151 496 чол.). Порівняно з 1920 р. частка округових міст збільшилась, у той час як неокругові міста втратили 6,5%, хоча в абсолютних числах чисельність українського етносу зросла в обох типах міст.

У 9 округових містах українці становили більшість, у такій же кількості міст відсоток українського населення зріс, і лише в Ізюмі як абсолютне число, так і відсоткова величина дещо знизилась. Збільшилась вага українців серед населення міста у Кременчуці й Харкові (у Харкові число українців зросло вдвічі – до 121 892 чол., або 37,9% населення міста, ставши найбільшою етнічною групою). У два рази збільшилась кількість українців у Ромнах, дорівнюючи 20 204 чол., або 60,8% городян [22, с.6-7]. Загалом частка українців серед округових міст порівняно з переписом 1920 р. зросла на 11,9% і складала рівно половину – 50% жителів округових міст.

Синхронний результат показали неокругові міста. У всіх 13 периферійних містах регіону відсоток українського населення збільшився. Найвищим він був у Білопільлі – 94,6% населення міста, "найменша" частка українців знаходилась у Пирятині – 62,2%. Цікаво, що в Богодухові і Вовчанську збільшення відносної ваги відбулося на тлі зменшення українського етносу кількісно. Так, у Богодухові чисельність українців скоротилась на 252 чол., а їх частка серед населення міста зросла на 0,6%, у Вовчанську українців стало менше на 430 осіб, а їх частка збільшилась на 0,2% [22, с.9-16]. Загалом, відсоток українців серед неокругових міст зріс проти попереднього перепису на 3% і 1923 р. становив 83,8%.

Узагальнені нами дані в таблиці показують зменшення чисельності єврейського населення до 168 306 осіб, а з нею і його частки серед міських жителів Лівобережжя, яка тепер становила 20,5%. Однак, незважаючи на зменшення, євреї стали другою за чисельністю і масовою часткою міської етнічною групою регіону, оскільки російське населення, яке за переписом 1920 р. було другим за величиною, скоротилось ще більше, ставши третьою за чисельністю національністю. У розподілі на округові та неокругові міста виявиться, що на перші припадає 88,1% єврейського населення, на другі – 11,9%. Отже, частка округових міст збільшилась на 0,6%, а неокругових на таку ж величину скоротилась.

Серед округових міст за чисельністю єврейське населення перебувало на другому місці – 148 324 чол., або 23,2%. Проти попереднього перепису 1920 р. їх чисельність скоротилась на 6 585 чол., або 4,3%, а частка зменшилась на 3,2%. Неокругові міста також мали скорочення на 2 173 чол., або 9,8%, а відсоткова частка знизилась на 1,6%. 1923 р. чисельність євреїв у неокругових містах становила 19 982 чол., або 11,1% жителів цих міст.

Єдиним містом, де єврейське населення становило абсолютну більшість, залишався, але зі значним зменшенням, округовий центр Кременчук – 29 577 чол., або 53,8% населення міста. У 4 із 5 округових містах, у яких за переписом 1920 р. єврейське населення перебувало на другому місці: Лубнах, Полтаві, Прилуках і Ромнах, у 1923 р. займані позиції збереглися, але їх частка серед городян зменшилась і лише в Ніжині кількість євреїв зросла, як і їх частка, що дорівнювало 6 309 чол., або 18,3% мешканців міста. У Прилуках кількість єврейського населення навіть збільшилась на 374 чол., але їх частка знизилась на 3,1% і становила 36,4% населення. У решти округових міст євреї були третьою за чисельністю етнічною групою, які порівняно з 1920 р. зменшились як кількісно, так і за відсотками. З цієї групи міст виділяється Харків, який практично зберіг частку єврейського етносу у місті – 20,2%, але в абсолютних числах кількість євреїв зросла на 6 497 чол. і 1923 р. становила 64 966 осіб [22, с.6-7].

У 8 неокругових містах євреї, як і раніше, перебували на другому місці за чисельністю, але вони зменшились кількісно, через це знизився їх відсоток серед населення міста, втім залишався досить суттєвим (8,4-34,3%). В абсолютних числах найбільше єврейського населення мешкало в Пирятині – 4 359 чол., найменше в Зінкові – 975 чол. В решти 5 неокругових містах євреї становили третю за чисельністю етнічну групу. У Богодухові й Охтирці їх кількість зменшилась. У Лебедині частка єврейського населення залишалась сталою, хоча чисельність зросла на 7,3%. У Білопільлі і Вовчанську зросла як кількість, так і частка, втім це були незначні величини, нараховуючи відповідно 217 чол., або 1,3%, і 79 чол., або 0,7% [22, с.9-16].

Російське населення за переписом 1923 р. (див. таблицю) складало 150 224 чол., або 18,3% міських мешканців регіону, що на 19,9% менше від результатів перепису 1920 р. Із цього числа – 143 129 чол., або 95,3%, належало округовим і 7 095 чол., або 4,7% неокруговим містам.

В округових містах частка російського населення зменшилась на 8% і 1923 р. дорівнювала 22,3% жителів округових міст. Харків, який був єдиним містом Лівобережжя, де росіяни становили абсолютну більшість, 1923 р. втрачає позиції. Їх частка в місті знизилася до 35,7%, що було другим за величиною показником серед міського населення (перше місце займали українці 37,9%), в абсолютних числах це дорівнювало 114 817 чол. У трьох округових містах: Куп'янську, Ізюмі і Сумах росіяни становили другу за чисельністю етнічну групу, хоча у Куп'янську і Сумах кількість російського населення зменшилась відповідно на 66,9% та 38,2% налічуючи 1 186 і 5 540 осіб. В Ізюмі, навпаки, кількість росіян збільшилась до 3 477 чол., а з ним і їх частка в населенні міста – 22,6% проти 14,5% у 1920 р. Решта округових міст мали змінні результати: у Кременчуці кількість російського населення зменшилась, а частка серед населення міста зросла, в Ромнах – навпаки, збільшилось загальне число росіян, але їх частка зменшилась. У Прилуках відбулось невелике зростання російського етносу до 829 чол., його частка додає 0,1% становлячи 3,1%. У Лубнах і Ніжині стався зворотній процес, кількість російського населення, як і його частка серед городян, зменшились до 1 218 чол., або 6,4% і 2 620 чол., або 7,6% відповідно. У всіх цих містах росіяни перебували на третьому місці за чисельністю [22, с.6-7].

Чисельність російського населення у неокругових містах скоротилася до 7 095 чол., що становило 3,9% жителів міст даного типу, частка знизилася на 1,4%. Зменшення сталось у 9 містах, найвідчутніше воно було в Охтирці, де число росіян скоротилось на 58,1% і дорівнювало 1 065 чол., їх частка серед городян знизилась до 4,2% (було 10,1%). У Білопіллі, Гадячі, Зінькові і Лохвиці кількість представників російської нації дещо зросла, але якщо в Білопіллі зі збільшенням числа росіян їх частка серед жителів міста дещо знизилась (було 3,9% стало 3,7%), то в Гадячі і Зінькові зі зростанням загальної чисельності російського населення збільшилась і частка серед городян відповідно на 1% і 0,2%. У Лохвиці частка росіян залишалась однаковою – 2,6%. У структурі населення 5 неокругових міст російське населення продовжувало посідати друге місце, такими містами були: Білопілья, Богодухів, Вовчанськ, Лебедин, Охтирка [22, с.9-16].

Скоротилась загальна чисельність й "інших" етнічних груп, які 1923 р. нараховували 31 000 чол., або 3,8% міських мешканців регіону (див. таблицю). Скорочення відбулося за рахунок округових міст, які мали зменшення на 5,7%, налічуючи 28 746 чол., частка скоротилась до 4,5%. Неокругові міста зберегли частку 1,2%, при цьому в абсолютних числах відбулось зростання на 170 чол., завдяки чому загальна чисельність "інших" етносів становила 2 254 особи.

Всесоюзний перепис населення 1926 р. вніс нові зміни в структуру міського населення регіону. Дані таблиці свідчать, що український етнос продовжував домінувати, збільшивши свою частку до 57,9% городян (547 048 чол.). На округові міста припадало 378 840 чол., або 69,3%, у неокругових містах знаходилось 168 208 чол., або 30,7% українців.

Відсоток українського населення в округових центрах зріс на 0,4% і 1926 р. становив 50,4% мешканців, що свідчило про перевагу українців над іншими етносами. У 9 округових містах регіону українці складали більшість, причому в 8 з них більшість була абсолютною, сягаючи 55-88,3%. Харків мав просту більшість – 38,4%. Лише в Кременчуці українське населення було другою за чисельністю етнічною групою, проте зі значним відсотком – 40,6%. У всіх округових містах відсоток українського населення відносно 1923 р. збільшився, і лише Ромни мали зменшення. Ізюм хоча і збільшив частку українців серед населення міста, однак в абсолютних числах відбулось скорочення українського етносу в місті на третину, дорівнюючи 7 681 особі (було 11 509 чол.). Найбільше чисельність українців зросла у Куп'янську – на 55,7%. Помітне зростання українського етносу відбулося у Харкові, Сумах, Кременчуці, Ніжині, складаючи 16,9-32,5%. В абсолютних числах найбільше українців серед округових міст за переписом 1926 р. мешкало у Харкові – 160 259 чол., значна їх кількість була в Полтаві, Сумах, Ніжині, Кременчуці, налічуючи 23,9-62,7 тис. чол. [22, с.6-7].

У неокругових містах відсоток українського населення порівняно з переписом 1923 р. зріс іще більше, і 1926 р. становив 86,4% (2,6% зростання). У 12 неокругових містах вага українського етносу збільшилась, і лише Білопілья мало зменшення на 0,8%, хоча в абсолютних числах українське населення у місті зросло на 6,4%, нараховуючи 16 828 осіб. Навпаки, збільшення частки в Гадячі, Зінькові, Кобеляках, Лохвиці, Пирятині відбулося на тлі, хоча і незначного, але зменшення кількості українців у цих містах. Максимальну частку українці серед неокругових міст мали в Охтирці – 95,4%. Більше 90% населення українці становили в Лебедині, Білопіллі, Богодухові, Зінькові. "Найгірший" показник був у Пирятині – 63,5%. Найбільше зростання числа українців відбулося у Вовчанську, майже в 2 рази (з 9 888 чол., до 18 542 чол.). В абсолютних числах найбільш "українським" периферійним містом регіону була Охтирка – 25 741 чол. У решті неокругових міст кількість українців сягала 7,8-19 тис. чол. [22, с.9-16].

За даними перепису 1926 р. на друге місце за чисельністю знову вийшли росіяни, яких налічувалось 190 397 чол., або 20,1% мешканців міст Лівобережжя (див. таблицю). На долю округових центрів припадало 182 828 чол., або 96%, у неокругових містах проживало лише 4% (7 569 чол.) російського міського населення регіону.

В округових містах частка росіян становила 24,4%, у 4 з-них даний етнос посідав друге місце за чисельністю: Куп'янську, Ізюмі, Сумах, Харкові. У Харкові, як і раніше, проживала найбільша російська діаспора, яка налічувала 154 417 осіб, або 37% жителів міста, що порівняно з 1923 р. було на 32,1% більше. Крім Харкова, чисельність російського населення зросла у Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Полтаві, Прилуках і Ромнах. У решті округових міст кількість представників російської національності, як і їх частка, зменшилась. У Сумах, Ніжині й Ізюмі чисельність росіян скоротилась на 5-49,1%. В абсолютних числах найменше росіян проживало в Прилуках – 1 087 чол. [22, с.6-7].

Російське населення неокругових міст 1926 р. зберегло свою частку, що дорівнювала 3,9%. Серед неокругових нараховувалось 5 міст, у яких російське населення було другим за чисельністю. Ними, як і в

попередні роки, залишалися Білопілья, Богодухів, Вовчанськ, Лебедин, Охтирка. Однак їх частка серед мешканців цих міст була незначною (2,6-8,6%). У решті периферійних міст, у яких росіяни становили третю за величиною етнічну групу, частка перебувала у межах 1,1-8%. Абсолютні числа показують, що найбільше російське населення зросло у Вовчанську – на 695 осіб, або 63,5%, Краснограді – на 294 чол., або 40,7%, Білопільлі – 152 чол., або 24,6%, та ще 3 містах: Хоролі, Миргороді, Пирятині. У 7 неокругових містах регіону кількість росіян зменшилась. Відсоток скорочення становив від 9,9% у Богодухові до 34,2% в Охтирці [22, с.9-16].

На відміну від російського населення, єврейське, за даними перепису 1926 р., зменшило свою частку серед міського населення Лівобережжя, яка тепер становила 18,7%, хоча в абсолютних числах відбулося зростання до 177 018 осіб. Переважна більшість єврейського етносу мешкало в округових містах – 160 247 чол., або 90,5% єврейського міського населення регіону, у неокругових – проживало 16 771 чол., або 9,5% євреїв (див. таблицю).

В округових центрах єврейське населення складало 21,3% городян, що було на 1,9% менше порівняно з 1923 р. Кременчук залишався єдиним містом регіону, в якому євреї становили більшість, але їх частка, як і загальна чисельність постійно зменшувалась, у 1926 р. дорівнюючи 28 945 особам, або 49,2% жителів міста. У 5 округових містах: Лубнах, Ніжині, Полтаві, Прилуках і Ромнах, де єврейське населення складало другу за чисельністю етнічну групу, їх кількісний склад зменшився. Однак, незважаючи на це, у Ромнах частка серед населення міста зросла від 29,4% до 33,3%. У Харкові, де євреї були третьою за величиною національністю, їх частка 1926 р. дещо знизилась – до 19,4%, але абсолютна кількість збільшилась на 24,6% і сягнула 80 964 чол. Крім Харкова, кількісно євреї зросли у Куп'янську – у 3,7 рази і дорівнювали 151 чол. (1% жителів міста) та Ізюмі – на 35,5%, збільшивши їх число до 229 осіб, або 2,3% городян [22, с.6-7].

У середовищі неокругових міст євреї становили другу за чисельністю етнічну групу – 8,6% мешканців. У всіх 8 містах, де єврейське населення займало друге місце, відбулося зменшення кількості єврейського етносу від 9,9% у Кобеляках до 37,2% у Зінькові. Лише три міста з-поміж неокругових, мали збільшення кількості єврейського населення: Богодухів – на 8%, Охтирка – на 24,8%, Вовчанськ – майже у 3 рази (до 229 осіб). В абсолютних числах найбільше євреїв мешкало у Пирятині – 3 883 чол., Лохвиці – 2 091 чол., Хоролі – 2 085 чол., що дорівнювало 19,3-31,8% жителів міста. Найменша кількість єврейського населення налічувалась у Білопільлі, Вовчанську, Богодухові та Лебедині складаючи 1,1-1,6% міського населення [22, с.9-16].

За переписом 1926 р. на долю "інших" етносів припадало 31 317 чол., або 3,3% міського населення регіону, з яких 29 262 чол., або 93,4%, становили жителі округових і лише 2 055 чол., або 6,6%, мешканці неокругових, провінційних міст (див. таблицю).

Частка "інших" національностей серед жителів округових центрів дорівнювала 3,9%. Найбільше їх представництво було в Харкові – 21 702 людини, або 5,2% городян, із яких 1,3% (5 426 чол., найбільше серед "інших") становили поляки, у Полтаві налічувалося 2 575 осіб "інших" народностей – 2,8% міських жителів, у числі яких 736 чол., або 0,8% городян припадало на поляків, у Ромнах проживало 1 135 чол., або 4,4% "інших" етносів, більшість із яких – 593 чол., або 2,3% міських мешканців, належало до білоруської етнічної групи тощо. У решті округових центрів регіону частка "інших" народностей у населенні міста складала 1,4-2,7% [22, с.6-7].

У колі неокругових міст представники "інших" національностей становили лише 1,1% міських мешканців. Найчисельнішою дана група була в Краснограді – 343 чол., або 2,7% городян, із яких 114 чол., або 0,9% жителів міста, були німці, у Вовчанську – 250 чол., або 1,2%, із них 42 чол., або 0,2% міських мешканців припадало на поляків (це була найчисельніша серед "інших" етнічна група), у Пирятині чисельність "інших" налічувала 208 осіб, або 1,7% жителів міста, з яких 61 чол., або 0,5% городян, складали цигани та ін. Найменше "інших" національностей проживало в Кобеляках – 58 чол., або 0,5% городян, та Зінькові – 66 чол., або 0,6% мешканців міста [22, с.9-16].

Загальний аналіз таблиці показує, що у співвідношенні даних 1920 і 1926 років чітко помітно стрімке збільшення чисельності українців, яке становило 50,2% і 1926 р. дорівнювало 57,9% міських жителів Лівобережжя. Тобто українці мали не просту, а абсолютну більшість серед жителів міст регіону. Переважна більшість українського міського населення Лівобережжя проживало в округових центрах, частка яких постійно зростала. Збільшилось і абсолютне число українців в округових містах (зростання – 69,4%). У середовищі округових міст частка українського етносу 1926 р. порівняно з 1920 р. збільшилась на 12,3%. Найбільше зростання українського населення серед округових міст відбулося у Харкові – більше ніж у 2,6 рази. У Куп'янську, Сумах, Полтаві, Ніжині зростання становило 40,6-69,5%. Лише в Ізюмі кількість українців 1926 р. порівняно з 1920 р. скоротилось на 33,7%, що пояснюється як відтоком населення з міста, так і зменшенням переписаної у ході перепису 1926 р. території [22, с.6-7].

На відміну від округових, частка неокругових міст за кількістю українців у них за цей період скоротилась на 7,9%, хоча в абсолютних числах їх чисельність зросла на 27 604 чол., або 19,6%. Українське населення у неокругових містах регіону мало беззаперечну перевагу над іншими етнічними групами, становлячи понад 80% городян. У всіх без винятку 13 неокругових містах 1926 р. порівняно з 1920 р. кількість українського населення збільшилась, причому в деяких містах суттєво. Так, у Вовчанську чисельність українців зросла на 79,7%, в Охтирці, Лебедині, Білопільлі, Пирятині, Краснограді, відсоток зростання складав 18-26,5% [22, с.9-16].

Зі збільшенням ваги українського етносу представники інших національностей зменшували свою частку серед міського населення регіону (див. таблицю). Зокрема, росіяни, які були другою за чисельністю етнічною групою і 1920 р. налічували чверть міських жителів регіону, 1926 р. становили тільки п'яту частину

мешканців Лівобережних міст. Слід нагадати, що 1923 р. частка була ще менша, а росіяни перебували лише на третьому місці за чисельністю після українців та євреїв.

Майже все російське населення мешкало в округових містах. Частка округових центрів знаходилась майже на одному рівні, перевищуючи 95%. Проте частка серед населення міст даного типу за 1920-1926 роки знизилась на 5,9%. У Харкові, де росіяни були найчисельнішими, їх питома вага знизилась на 13,6%, хоча кількісно вони збільшилися на 10 099 чол., або 7%. Значно скоротилась чисельність росіян у Куп'янську, Сумах, Ніжині, Ізюмі, сягаючи 14,5-62%. У решти округових міст спостерігаємо певне зростання цього показника: від 4,8% у Кременчуці до 53,1% у Прилуках [22, с.6-7].

На неокругові міста припадала невелика частка російського населення, яка перебувала в межах 4-5%. За період 1920-1926 років їх абсолютне число зменшилось на 17%. На відміну від округових, де росіяни складали другу за чисельністю етнічну групу, в периферійних містах вони були на третьому місці. П'ять міст: Вовчанськ, Красноград, Білопілья, Гадяч і Хорол 1926 р. порівняно з 1920 р. мали зростання чисельності російського населення, яке становило від 5,8% (23 чол.) у Хоролі до 39,2% (504 чол.) у Вовчанську. Решта неокругових міст, навпаки, мали зменшення кількості росіян, яке було в межах 6,1-72,4% [22, с.9-16].

Єврейське населення за загальною чисельністю залишилось на тому ж рівні, але його частка знизилась на 4,6%. Переважна більшість євреїв проживало в округових центрах, однак масова частка євреїв у містах даного типу зменшилась на 5,1%. Більшість у населенні міста євреї становили в Кременчуці, але їх чисельність, як і відсоток серед городян, постійно скорочувався. Лише у трьох округових містах: Куп'янську, Ніжині й Харкові за 1920-1926 роки чисельність єврейського населення збільшилась. Відсоток зростання сягав 28,6-81,9%. В інших округових містах регіону кількість єврейського населення зменшилась на 3,9-28,3% [22, с.6-7].

Скорочення чисельності єврейського населення відбулося в неокругових містах. Частка периферійних міст зменшилась на 3%, серед решти етносів неокругових міст євреї втратили 4,1%. Крім того, знизилась їх абсолютна кількість на 5 384 чол., або 24,3%. Зменшення сталося в 11 провінційних містах регіону, складаючи від 1,9% у Лебедині до 48,1% в Зінькові. Лише Білопілья і Вовчанськ мали збільшення єврейського населення, що дорівнювало 12,7% (20 чол.) у Білопільлі і більше ніж у 6 раз у Вовчанську (193 людини) [22, с.9-16].

За 1920-1926 роки на 3,9% зменшились кількісно й представники "інших" народностей, які проживали в містах Лівобережжя. Основна маса "інших" національностей розміщувалась в округових центрах. Частка округових міст практично залишалась однаковою (близько 93-94%), але відсоток, що припадав на "інші" нації, які мешкали в округових містах, зменшився на 1,3% (1 228 чол.). Проте у відсотковому еквіваленті в деяких містах у середовищі "інших" етнічних груп сталися значні зміни. Наприклад, у Прилуках їх кількість зросла на 53,6%, Ніжині на 49,9%, а в Кременчуці та Ізюмі, навпаки, відбулося зменшення відповідно на 36,2% і 18%. Ще в 5 округових містах регіону скорочення становило 5,1-23,1%. Найбільшу вагу "інші" етноси мали у Харкові, найменшу – в Прилуках і Ніжині [22, с.6-7].

Частка "інших" національних меншин у чисельності населення неокругових міст у відповідний період фактично не змінювалась (1,1-1,2%). Представники "інших" народностей серед населення міст даного типу мали дуже малу вагу, рідко сягаючи навіть 1,5% городян (лише Красноград мав близько 3%). 1926 р. порівняно з 1920 р. сім неокругових міст мали деяке зростання чисельності населення даної групи. Найбільшим воно було в Білопільлі, Вовчанську, Богодухові та Пирятині, становлячи 42,5-67,4%, хоча в абсолютних числах не перевищувало й 100 осіб. Решта 6 міст, маючи таку ж незначну кількість "інших" національностей, скоротила їх ще більше: Кобеляки втратили 57,4% (78 чол.) представників "інших" етносів, які тепер дорівнювали 58 особам, Зіньків скоротився на 47,6% (60 чол.) "інших" національностей і налічував 66 чол. тощо [22, с.9-16].

Таким чином, три переписи населення, які відбулися впродовж 20-х років ХХ ст., зафіксували суттєве збільшення українського етносу, який був домінуючою нацією серед міського населення Лівобережжя. Особливо відчутне збільшення відбулося за 1920-1923 роки, коли інші національності, навпаки, значно скоротили свою присутність у містах (у першу чергу росіяни). Така тенденція була як по округових (більшою мірою), так і неокругових містах регіону. На зростання чисельності українців у містах вплинули кілька чинників, серед них: простий природній приріст населення, оскільки українці становили більшість, то вони мали й найбільше сальдо народжуваності; відтік решти етносів, у першу чергу росіян та євреїв із міста; міграція українського населення із села в місто. У цей час українське село мало надлишок робочої сили, що змушувало селян, переважно українців, вирушати до міста, сподіваючись отримати хоч якусь роботу.

Збільшення українського етносу відбувалося на тлі скорочення чисельності представників інших етнічних груп, зокрема росіян та євреїв. Зменшення російського населення пояснюється скрутною економічною ситуацією, оскільки більшість російського населення – це робітники заводів і фабрик, які на початку 20-х років майже не працювали. Це змушувало робітничий елемент повертатись на "батьківщину", переселятись у сільську місцевість, шукаючи засобів до існування. Єврейський етнос також мав деяке зменшення, що теж пояснюється економічним чинником, оскільки торгівля і підприємництво, в якому перебувала переважна більшість єврейського населення, зазнали чималих змін на початку 1920-х років.

Стабілізація економіки, налагодження промислового виробництва сприяло поверненню назад у міста значної кількості населення, яке виїздило з міст в 1920-1923 роках. Хоча їх частка (росіяни та євреїв) серед міського населення регіону 1926 р. й зменшилась, але кількісно вони повернулись до рівня 1920 р. і навіть дещо додали (росіяни – 1,6%). Тому така структурна зміна, що відбулась у середовищі міського населення, була закономірним наслідком тих економічних процесів, які проходили в країні у роки нової економічної політики.

Джерела та література

1. Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. / А. Хоменко. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – 79 с.
2. Хоменко А. Національний склад людності УСРР. Популярний нарис за новітніми статистичними даними / А. Хоменко. – Х.: ДВУ, 1929. – 71 с.
3. Национальный состав Советской Украины: (Объяснительная записка к этнографической карте Украинской Социалистической Советской Республики) / сост. зам. наркома внутренних дел Н. А. Черлунчакевичем с участием сотр. НКВД УССР. – Х. : Тип. ВУСПС, 1925. – 130 с.
4. Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні: Населення. Міський житловий фонд / С. В. Мінаєв. – Х. : Харків-друк, 1928. – 91 с.
5. Наулко В. І. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения / В. И. Наулко. – М.: Наука, 1964. – 80 с.
6. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с.
7. Наулко В. І. Динаміка етнічного складу України в ХХ ст. / В. І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46-69.
8. Курман М. В. Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М. : Статистика, 1968. – 200 с.
9. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація "Україно", 1995. – 215 с.
10. Якубова Л. Етнічні меншини у суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-ті – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 507 с.
11. Шарібжанов Р. В. Національні меншини Харкова в 20-30-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Р. В. Шарібжанов. – Х., 2008. – 20 с.
12. Гринь Д. К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-і рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Д. К. Гринь. – К., 2000. – 19 с.
13. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі / С. Чорний. – К.: ДНВП Картографія, 2001. – 86 с.
14. Мазур В. І. Національний склад населення та його трансформація у губернських центрах України в 1920-1926 рр. / В. І. Мазур // Історія: зб. наук. праць. – К., 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.Chitalka.net.ua
15. Турченко Г. Ф. Етнічний склад міського населення Півдня України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.) / Г. Ф. Турченко, Д. В. Овчаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVII. – С. 185-192.
16. Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года / ЦСУ УССР. – Х. : [Б. и.], 1924. – XIV, 185 с. – (Статистика Украины. Сер. 1, демография. Т. 2, вып. 2, № 55).
17. Население Кременчугской губернии по данным переписи 1920 года / ЦСУ Украины. – Х. : [Б. в.], 1922. – 25 с. – (Статистика Украины. Сер. 1, демография. Т. 1, вып. 6, № 19).
18. Население Харьковской губернии по данным переписи 1920 года / ЦСУ Украины. – Х. : [Б. в.], 1922. – 31 с. – (Статистика Украины. Сер. 1, демография. Т. 1, вып. 5, № 16).
19. Население Черниговской губернии по данным переписи 1920 года / ЦСУ Украины. – Х. : [Б. в.], 1922. – 34 с. – (Статистика Украины. Сер. 1, демография. Т. 1, вып. 3, № 10).
20. Всесоюзный перепис людності 1926 року. Т. 12. Українська Соціалістична Радянська Республіка: Правобережжя. Лівобережжя. Від. 1. Національність. Рідна мова. Вік. Письменність / ЦСУ Союзу РСР. – М. : [Б. в.], 1929. – V, 483 с.
21. Всесоюзний перепис людності 1926 року. Т. 11. Українська СРР: Підсумки по республіці. Полісся. Від. 1. Національність / ЦСУ Союзу РСР. – М. : [Б. в.], 1928. – V, 203 с.
22. Міські селища УСРР: Збірник статистико-економічних відомостей. Рік перший / ЦСУ УСРР. – Х. : [Б. в.], 1929. – XIX, 184 с.
23. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

Zhmaka V. M. The National Structure of the Population in the Towns and Cities of the Left-bank Ukraine in the 20-ies of the XX century.

The national structure of the population in the towns and cities of the Left-bank Ukraine in the 20-ies of the XX century was deeply researched using the material of the census of the population in 1920, 1923 and 1926 and presented in the article. The author pays the greatest attention to three the most numerous ethnic groups: Ukrainians, Russians and Jews. The author follows a fluctuation of a part of this or that nation in the towns of different types and admits the reasons of its growth and decrease. The author marks that all the differences in the national structure of towns' population in 1920ies were natural consequences of those economic processes which were held in the country during the years of the new economic policy.

Key words: population, census of the population, nationality, national structure, ethnos, ethnic group, town.

Жмака В. М. Национальный состав населения городов Левобережной Украины в 20-е годы XX в.

В статье, используя материалы переписи населения 1920, 1923 и 1926 года, исследовано национальный состав населения городов Левобережной Украины в 20-е годы XX века. Автор главным образом, концентрирует внимание на трех наиболее численных этнических группах: украинцах, россиянах, евреях. Наблюдает за колебанием процентного соотношения той или иной нации в городах различных типов, называет причины его увеличения или уменьшения. Подчеркивает, что изменения которые произошли среди национального состава городского населения на протяжении 1920-х годов, являются естественным следствием тех экономических процессов, которые имели место в стране в годы новой экономической политики.

Ключевые слова: население, перепись населения, национальность, национальный состав, этнос, этническая группа, город.